

Op zoek naar de intellectueel

Klaas Landsman

Radboud Universiteit Nijmegen

e-mail: landsman@math.ru.nl

Wat is een intellectueel?

Der Philosoph ist nicht Bürger einer Denkgemeinde. Das ist, was ihn zum Philosophen macht.
Ludwig Wittgenstein¹

In every society there are some persons with an unusual sensitivity to the sacred, an uncommon reflectiveness about the nature of their universe, and the rules which govern their society. (...) This interior need to penetrate beyond the screen of immediate concrete experience marks the existence of the intellectual in every society. Edward Shils²

Als wiskundige begin ik graag met een definitie. Hierbij sla ik de waarschuwing van Collini in de wind: “*The literature on intellectuals has been plagued with stipulative definitions which for the most part merely reflect their authors’ own sense of what is important or desirable.*”³ Want begint niet iedere goede definitie op die manier haar leven?

De opmerking van Wittgenstein raakt voor mij de kern van de notie van een intellectueel. Het is een vergaande ontkenning van een uitspraak als: “*My country, right or wrong*”, en sluit als zodanig al sommige zich vermoedelijk als intellectueel beschouwende publicisten uit van onze potentiële doelgroep. Maar hoe krachtig ook, de uitspraak kan onmogelijk als definitie van een intellectueel dienen. Patty Brard behoort niet tot enige ‘denkgemeente’, maar kan toch moeilijk als intellectueel de geschiedenis ingaan. Ook een heremiet of pilaarheilige is niet zonder meer een intellectueel. Het niet hebben van een bepaalde eigenschap moet daarom tenminste worden aangevuld door het wél hebben van een andere eigenschap. Deze laatste wordt door Shils geformuleerd: een intellectueel onderzoekt en beschrijft de werkelijkheid *achter* de verschijnselen.

Volgens mijn definitie is een intellectueel dus iemand die *de façade doorziet en dat op een volstrekt onafhankelijke wijze doet* (het liefst geïsoleerd in een zelfgebouwde berghut in het hoge noorden van Noorwegen zou je bijna zeggen, voor zover de te penetreren verschijnselen daar überhaupt nog toegankelijk zijn). Het is *geen* onderdeel van deze definitie

¹ Zettel, § 455 (L. Wittgenstein, *Werkausgabe Band 8*, Suhrkamp Taschenbuch, Frankfurt, 1984).

² Edward Shils, *Comparative Studies in Society and History* Vol. 1, pp. 5-22 (1958-59).

³ Stefan Collini, *Absent Minds: Intellectuals in Britain* (Oxford University Press, Oxford, 2006), p. 45.

dat een intellectueel ook een briljant vernieuwer of een genie is (wat dit begrip ook moge betekenen), ofschoon mijn voorbeelden straks misschien anders doen vermoeden; deze zijn mede gekozen vanwege de algemene bekendheid van de personen in kwestie.

De al genoemde Collini waarschuwt niet alleen tegen definities waaruit slechts blijkt dat auteurs hun stokpaardjes berijden, maar tevens tegen het idee dat een intellectueel noodzakelijk een 'Outsider' zou zijn. Zijn kritiek richt echter zich op de *sociologische* en *politieke* context van het buitenstaanderschap. Zo besprekent hij het bekende boekje *Representations of the Intellectual* van Edward W. Said, (Vintage Books, New York, 1996) met opmerkelijk veel vitriool.⁴ Mijn citaat van Shils is ontleend aan Said (p. 36), die er direct een draai aan geeft die typerend is voor zijn eigen ideaal van de intellectueel als een outsider die opkomt voor de onderdrukten der aarde: "*This is partly a restatement of Benda - that intellectuals are a sort of clerical minority- and partly a general sociological description. Shils later adds to this that intellectuals stand at two extremes: they are either against the prevailing norms or, in some basically accommodating way, they exist to provide 'order and continuity in public life'. My opinion is that only the first of these two possibilities is truly the modern intellectuals' role (that of disputing the prevailing norms) precisely because the dominant norms are today so intimately connected to (because commanded at the top by) the nation, which is always triumphalist, always in a position of authority, always exacting loyalty and subservience rather than intellectual investigation and re-examination (...).*"

Nog afgezien van de analytische argumenten die Collini tegen Said aanvoert, sluit Said's zeer beperkte begrip van de intellectueel iemand als Nietzsche alvast uit, die de onderdrukten en zieken in gedachten zo mogelijk nog verder de grond intrapte. Niettemin was Nietzsche onmiskenbaar de intellectueel *pur sang* van de negentiende eeuw. Het indelen van de wereldbevolking in onderdrukkers en onderdrukten is sowieso een verschijningsvorm waar de rechtgeaarde intellectueel doorheen kijkt. Uit de context van het essay van Shils blijkt overigens dat hij precies het *tegendeel* van de interpretatie van Said in gedachten had: de intellectueel volgens Shils is juist innig verbonden met de maatschappij waarin hij leeft en haar instellingen (behoudens enige aberraties die dan ook onmiddellijk 'gereïntegreerd' moeten worden). Het (Amerikaanse) tijdschrift waarin zijn essay verscheen werd dan ook gesponsord door de CIA.⁵

Bij Wittgenstein gaat het daarentegen uitsluitend om de onafhankelijkheid van het *denken* van de intellectueel. Wat hij bedoelt laat zich uitstekend illustreren door zijn beruchte tirade tegen Frank Ramsey, een jong gestorven denker uit Cambridge van soortgelijk formaat als Wittgenstein zelf die bovendien met hem bevriend was. Wittgenstein beschouwde Ramsey als een '*bourgeois thinker*' in de zin dat "*he thought with the aim of clearing up the affairs of some particular community. He did not reflect on the essence of the state - or at least he did not like doing so - but on how this state might reasonably be organised. The idea that this state might not be the only possible one in part disquieted him and in part bored him.*"⁶ Vergelijk dit met een uitspraak van Russell over Wittgenstein zelf: "*He has the*

⁴ Collini, *loc.cit.*, Chapter 18.

⁵ Collini, *loc.cit.*, Chapter 6.III.

⁶ Geciteerd in Ray Monk, *Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius* (Jonathan Cape, London, 1990), p. 246. Het woord 'state' in dit citaat slaat overigens niet op zo iets als een natie, maar op de grondslagen van de wiskunde en de logica.

theoretical passion very strongly - it is a very rare passion & one is glad to find it. He doesn't want to prove this or that, but to find out how things really are."⁷

Mijn definitie van een intellectueel verschilt wezenlijk van de meest precieze en uitvoerige die bij mijn weten in de literatuur te vinden is, namelijk – paradoxalerwijs - die van Collini zelf.⁸ Deze indrukwekkende ideeënhistoricus en 'cultureel commentator' legt vier eisen op aan de intellectueel, die ieder voor zich noodzakelijk en als geheel voldoende zijn:

1. *"The attainment of a level of achievement in an activity which is esteemed for the non-instrumental, creative, analytical, or scholarly capacities it involves;*
2. *The availability of media or channels or expression which reach publics other than that at which the initial 'qualifying' activity itself is aimed;*
3. *The expression of views, themes, or topics which successfully articulate or engage with some of the general concerns of those publics;*
4. *The establishment of a reputation for being likely to have important and interesting things of this type to say and for having the willingness and capacities to say them effectively through the appropriate media."*

Deze definitie is goed doordacht maar sterk op de twintigste eeuw gericht, en legt, zoals Collini ook zelf beaamt, grote nadruk op de specifieke carrière van de intellectueel. Deze moet van Collini eerst in een kring van specialisten bekend worden vanwege een bepaalde 'intellectuele' prestatie die los staat van zijn latere faam onder een algemener publiek, om pas daarna een soort mediapersoonlijkheid te worden die zich over alles en nog wat uit. De eis dat de initiële prestatie al 'intellectueel' is maakt Collini's definitie overigens circulair, zoals hij zelf ook toegeeft: een gruwel voor een wiskundige! Vermoedelijk wil hij iemand als Johan Cruijff uitsluiten, die verder aan al zijn eisen voldoet en in Nederland dan ook ongetwijfeld door velen als een intellectueel wordt beschouwd. Perfecte voorbeelden van intellectuelen in de zin van Collini's zijn daarentegen Bertrand Russell en Noam Chomsky;⁹ in Nederland zou men aan Ronald Plasterk kunnen denken. Plasterk valt echter buiten mijn definitie vanwege zowel zijn actieve affiliatie met de PvdA als de algehele oppervlakkigheid van zijn beschouwingen buiten zijn technische vakgebied (i.e. de biochemie). 'Oppervlakkig' betekent hier niet 'dom' - veel van zijn commentaren zijn dat alerm minst - maar geeft aan dat hij zich daarbij primair op de verschijnselen richt in plaats van daar achter te kijken.

Collini's definitie mist echter primair filosofisch of natuurwetenschappelijk georiënteerde denkers die uitsluitend in hun technische werk of manier van handelen 'intellectueel' zijn (in mijn zin van het woord), en hun vakoverstijgende invloed niet persoonlijk uitoefenen door optredens op de tv of via andere courante media, maar door middel van de gestage

⁷ Geciteerd in Ronald Clark, *Bertrand Russell and His World* (Thames and Hudson, London, 1981), p. 41.

⁸ Collini, Chapter 2, i.h.b. p. 52.

⁹ Aan wie Collini merkwaardig genoeg respectievelijk nauwelijks en geen aandacht besteedt, ten gunste van denkers die de tand des tijds wat minder goed hebben doorstaan als de filosoof A.J. Ayer en de historicus A.J.P. Taylor.

verspreiding van hun ideeën door leerlingen en andere navolgers - meestal pas na hun dood. Een goed voorbeeld hiervan is Copernicus.

De definitie die ik voorstel omvat dus geen noodzaak tot publiek optreden of inmenging in de politiek: iemand als Sartre valt als intellectueel nu volstrekt door de mand en heeft als vermeend model daarvan zelfs hele generaties misleid.¹⁰ Iemand die door Sartre als pseudo-intellectueel zeker niet op het verkeerde been is gezet en zich zelfs scherp uitsprak tegen het 'verraad' van het intellectualisme door dergelijke typen was uiteraard Julien Benda, maar ook zijn begrip van de *clerc* valt niet samen met mijn notie van de intellectueel.¹¹ Diens onafhankelijkheid staat weliswaar ook bij Benda voorop, maar zijn nadruk op de menselijke rede als een eeuwige en universele waarde wekt onmiddellijk het wantrouwen van mijn soort intellectueel. Die vraagt zich namelijk acuut af of dergelijke waarden überhaupt wel (kunnen) bestaan, en vervolgens, als dat toch het geval mocht zijn, of deze dan noodzakelijk moeten samenvallen met die van het Europese humanisme, zoals Benda kennelijk veronderstelt (zijn eigen top-drie van *clercs* werd gevormd door Plato, Descartes en Spinoza). Het als universeel beschouwen van waarden uit de eigen culturele traditie is een merkwaardige denkfout voor iemand van het intellectuele kaliber van Benda:

*“Onze God is de beste
Onze God is kampioen
Daarom zijn wij in het westen
Relatief in goede doen”*

zongen Van Kooten en De Bie al.

Wél is het zo dat een intellectueel in mijn zin aan een soortgelijk gevaar onderhevig is als de *clerc*: waar die laatste volgens Benda verraad aan zijn kaste pleegt zodra hij zich bij een politieke beweging aansluit zónder het doel 'universele' waarden te verdedigen, zal de eerste de verleiding om zich bij welke *Denkgemeinde* dan ook aan te sluiten soms moeilijk kunnen weerstaan. Daarnaast is het lastig zich als intellect te ontwikkelen wanneer men niet uit een nest komt (zij het een gezin, een kostschool, een universiteit, een vakgroep, een zuil, enzovoort) waar een bepaald geestelijk klimaat heerst. *Het is essentieel dat de latere intellectueel deze veren weet af te schudden.* Dit is iemand als Descartes - evenals de auteur een jezuïetenleerling - op voorbeeldige wijze gelukt, en ook Newton wist de peripathetische bagage die hij bij zijn studie aan de Universiteit van Cambridge opdeed met succes weer te verliezen. Maar sommige anderen die ik in principe graag tot de grootste intellectuelen zou rekenen (en die daar door anderen ook toe worden gerekend) blijken de toets op dit punt niet geheel te doorstaan; zie onder.

Furedi, een recenter auteur over intellectualisme,¹² stelt zich de terechte vraag waarom intellectuelen, voor zover ze überhaupt nog bestaan, over geen enkel gezag meer te lijken

¹⁰ Luuk van Middelaar, *Politicide: de Moord op de Politiek in de Franse Filosofie* (Van Gennep, Amsterdam, 1999). Het is jammer dat deze veelbelovende auteur zich (om een soortgelijke reden als Plasterk) inmiddels ook zelf als intellectueel heeft gediskwalificeerd.

¹¹ Julien Benda, *La Trahison des Clercs* (Grasset, Paris, 1927; heruitgave 1946, herdruk 2003). Zie ook Je-roen Vanheste, *Benda en de rol van de intellectuelen*, dit nummer; Collini, *loc.cit.*, Chapter 12; en talloze andere commentaren.

¹² Frank Furedi, *Where Have All the Intellectuals Gone?* (Continuum, London, 2004).

beschikken. Hij brengt de op handen zijnde teloorgang van de Britse universiteiten - door verwatering van het intellectuele gehalte en voortdurende verlaging van de toegangseisen en eindtermen om maar zo veel mogelijk mensen binnen te halen - in verband met deze vraag.¹³ Als antwoord wijt Furedi de ondergang van het westerse denken in het algemeen voornamelijk aan de kritiek op de idealen van de Verlichting die al decennia wordt geuit onder de noemers van postmodernisme en deconstructivisme, suggererend dat we het idee van objectieve kennis, wetenschap en vooruitgang op die manier aan het verkwan-selen zijn. Het is echter duidelijk uit mijn definitie dat het leveren van kritiek op wetenschap en Verlichting tot het metier van de ware intellectueel behoort, ook als deze daarmee zijn eigen status uiteindelijk ondermijnt – het zou toch te gek voor woorden zijn als briljante critici als Nietzsche en Sloterdijk geen intellectuelen zouden mogen heten! Sterker nog, het zelfondermijnende karakter van de intellectueel is een essentieel gevolg van mijn definitie.

Bovendien kan men zich afvragen of Furedi's analyse wel klopt: is het nu echt zo dat hendaagse scholieren alleen nog maar *chatten* en *gameboyen* in het Studiehuis omdat ze na jaren van onafgebroken studie van Foucault en Derrida hebben geconcludeerd dat ze met het zoeken naar de waarheid een fantoom zouden najagen?

Wie is een intellectueel?

De lat voor onze intellectueel is hoog gelegd; is er überhaupt wel iemand die dáár overheen kan springen? Jazeker! De belangrijkste denkers uit de geschiedenis lijken me degenen die niet zomaar een nieuwe gedachte, maar een hele nieuwe *denkstijl* hebben ingevoerd.¹⁴ Deze term slaat op een voor een bepaald tijdperk typerende manier om de werkelijkheid te duiden, en uit zich niet alleen in wetenschap en filosofie maar ook in kunst, architectuur, politiek en zelfs liefde. Drie denkstijlen die in de westerse beschaving een centrale rol spelen of hebben gespeeld zijn de *apollinische*, de *magische* en de *faustische*.

Kenmerkend voor de *apollinische* denkstijl was oorspronkelijk het idee dat de werkelijkheid op harmonieuze wijze is georganiseerd als een perfecte meetkundige structuur, namelijk een systeem van concentrische bollen. Ook de vijf platonische veelvlakken spelen in dit wereldbeeld een belangrijke rol. Nauw hiermee samen hangt de ontdekking van de wiskunde als een abstracte wetenschap, te scheiden van praktische zaken als landmeetkunde of handel. Dit betekent dat achter de verschijnselen - die eerder een rommelige dan een harmonieuze, laat staan een 'perfecte' indruk maken - een fraaie wiskundige structuur verborgen gaat. Ofschoon deze denkstijl tenminste teruggaat tot de Griekse beschaving rond de vierde eeuw voor Christus, en in veel opzichten is ingehaald door de twee andere genoemde, ligt de gedachte van een elegante wiskundige verklaring van de natuur nog steeds aan de basis van de theoretische hoge-energiefysica (i.e. de theorie van elementaire deeltjes - c.q. snaren - en hun wisselwerkingen). Ook de kosmos als geheel wordt nog steeds op een schitterende meetkundige manier beschreven (en wel door de algemene relativiteitstheorie van Einstein), zij het dat bollen of regelmatige veelvlakken geen spe-

¹³ Behalve universiteiten betreft het verval (volgens Furedi) ook bibliotheken en musea.

¹⁴ Dit begrip, alsmede de drie te geven voorbeelden ervan, ontleen ik aan Hub Zwart, *Denkstijlen* (Valkhof Pers, Nijmegen, 2005), die zich op zijn beurt weer beroept op Kant, Spengler, Sloterdijk en anderen.

ciale rol meer spelen.¹⁵ Essentieel voor mijn doel is dat deze apollinische denkstijl voldoet aan de eis dat er achter de verschijnselen wordt gekeken, en dat de geboden oplossing voor de achterliggende werkelijkheid als een bepaalde wiskundige structuur allerm minst voor de hand ligt en zelfs buitengewoon origineel en diepzinnig is. Gezien het totaal vernieuwende karakter van deze denkstijl moet de grondlegger ervan wel een bijzonder onafhankelijke geest zijn geweest, en dat maakt hem zonder meer tot een welgedefinieerde intellectueel. Het zou een overdreven romantisering van de geschiedenis zijn deze enorme gedachtensprong aan één persoon toe te schrijven, maar aan die verleiding geef ik graag toe: het is duidelijk dat Plato in de formulering van de apollinische denkstijl een beslissende rol heeft gespeeld.¹⁶ Plato was dus een *intellectueel*.

Ook de *magische* denkstijl gunt ons een blik achter de verschijnselen, en wel met een nog dramatischer inzet dan de apollinische: "*mijn koninkrijk is niet van deze wereld*." Waar de wiskundige werkelijkheid weliswaar verborgen ligt, maar toch een blauwdruk vormt van de wereld zelf, beweert de magiër dat we ons heil niet op deze stoffelijke aarde mogen verwachten. Omdat de grondlegger van deze denkstijl tevens zijn joodse achtergrond op goed gedocumenteerde wijze wist af te schudden en ook in andere opzichten onmogelijk tot een destijds al bestaande *Denkgemeinde* kan worden gerekend, laat zich zonder meer concluderen dat Jezus Christus in eerste instantie een *intellectueel* was. Met deze conclusie kunnen we de beruchte uitspraak van Nietzsche: "*Jesus ist das Gegenstück eines Genies: Er ist ein Idiot*"¹⁷ dan ook met een gerust hart terzijde schuiven. (De uitspraak gaat overigens verder met "*Man fühle seine Unfähigkeit, eine Realität zu verstehen*", waaruit het onbegrip van juist Nietzsche zelf op dit punt duidelijk naar voren komt.)

Het is dan ook geen wonder dat de invloed van de magische denkstijl op de wetenschap voornamelijk via de *jezuïeten* is gelopen!¹⁸ Bovendien werden vrijwel alle 'natuurfilosofen' van de zeventiende eeuw, Isaac Newton voorop, primair gedreven door de motivatie Gods schepping door middel van de wetenschap beter te kunnen bewonderen. Ofschoon de magische denkstijl juist in die eeuw en dankzij die groep werd afgelost, vormde zij dus nog wel de katalysator voor haar opvolger.

Deze opvolger van de magische denkstijl was de *faustische* - een merkwaardige naam die ik liever zou vervangen door iets als *technocratische*. De term *faustisch* drukt uit dat in deze denkstijl de 'wil tot macht' centraal staat; het belangrijkste kenmerk van de faustische natuurwetenschap is dat men niet uitsluitend passief de kosmos beschouwt en bewondert, zoals in het apollinische model, en evenmin gelaten wacht op de komst van het hemelse koninkrijk, maar *actief* in de natuur ingrijpt. Dit kan gebeuren door het verrichten van experimenten (en meer in het algemeen door het stellen van vragen aan de natuur), het bouwen van geavanceerde machines, en ten slotte door het domineren en uitbuiten van de omgeving (die in eerdere tijdperken de mensheid juist domineerde en ontzag inboe-

¹⁵ Kepler was de laatste die het nog op die manier probeerde - en dat terwijl juist hij het was die later de elliptische vorm van de planeetbanen zou ontdekken en zo het genadeschot loste op de perfecte cirkels van de oude Grieken!

¹⁶ De naam *platonische* (of *Platoonse*) denkstijl zou m.i. dan ook geschikter zijn dan *apollinische*.

¹⁷ Friedrich Nietzsche, *Nachlass, Kritische Studienausgabe* 13: 14[38].

¹⁸ En daarnaast via de alchemie, waaraan bijvoorbeeld Newton nog een aantal belangrijke inzichten ontleende.

zemde). Men zou kunnen zeggen dat de faustische denkstijl heeft geculmineerd in het bouwen en inzetten van de atoombom, hetgeen de naam toch ook weer rechtvaardigt. De faustische stijl heeft lange wortels, maar kwam tot bloei tijdens en dankzij de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw. In deze revolutie werd overigens gulzig gebruik gemaakt van het apollinische inzicht dat de werkelijkheid een onderliggende wiskundige beschrijving zou moeten hebben; het nieuwe van iemand als Galilei was in dit opzicht dat hij ook 'vulgaire' aardse verschijnselen als de valbeweging en de (nauw daarmee samenhangende) kogelbaan wiskundig probeerde te beschrijven. Aan de wiskundige verklaring van de kosmos voegde hij niets toe; daar lag zijn vernieuwing in het gebruik van de telescoop.¹⁹ Met alle respect voor Galilei, en ook voor Copernicus, Kepler, Descartes en Huygens vormt het werk van Newton onmiskenbaar het hoogtepunt van de wetenschappelijke revolutie, en daarmee ook van de faustische denkstijl.²⁰ Van hem zal ik daarom nu proberen de maat als intellectueel te nemen.

Voor mijn doel is het belangrijkste aspect van het natuurkundige werk van Newton dat het allerminst voor de hand lag: zijn bewegingswetten worden ons op de middelbare school weliswaar met de paplepel ingegoten, maar ze lijken in strijd met alle waarnemingen. Deze geven namelijk aanleiding tot de natuurkunde van Aristoteles: iedere beweging op aarde 'streeft naar rust', terwijl de hemellichamen juist in alle eeuwigheid hun soevereine banen blijven volgen. Met dit vermeende absolute verschil tussen de natuur op aarde en in de hemel rekende Newton definitief af. De unificatie van de natuurkunde van het ondermaanse en van het bovenmaanse vond haar duidelijkste uitdrukking in Newtons universele gravitatiewet, die (in samenhang met zijn drie bewegingswetten) zowel 'val en worp' op aarde als de planeetbanen volgens Kepler verklaart. Kortom, als er iemand in de geschiedenis van het denken is geweest die achter de verschijnselen wist te kijken, dan is het Newton. Hij beseftte dat zelf maar al te goed: in zijn correspondentie beschrijft hij met regelmaat het contrast tussen de natuur zoals die zich aan de ene kant aan de *vulgar* voordoet (i.e. de man op de straat) en aan de ander kant aan hemzelf (als *natural philosopher*).²¹ Zijn onovertroffen denkkraft en overgave blijken onder meer uit het feit dat hij de wiskunde die noodzakelijk bleek om deze diepere laag van de natuur te beschrijven (i.e. de differentiaal- en integraalrekening) zelf wist te ontwikkelen.

Met mijn tweede criterium in de definitie van een intellectueel zit het dus wel goed bij Newton. En met het eerste? Behoorde Newton tot een *Denkgemeinde*? Vermoedelijk het bekendste citaat uit de hele wetenschapsgeschiedenis is dit: "*If I have seen further it is by standing on the shoulders of Giants*". Newton zelf schreef deze woorden in 1676 aan zijn aartsvijand Hooke (mogelijk om hem te krenken, aangezien Hooke als kreupel mannetje zelf bepaald niet als gigant kon gelden, wellicht ook om hun vete juist te kalmeren door het geven van krediet voor Hooke's wetenschappelijke prestaties en hun invloed op Newtons

¹⁹ Zie E.J. Dijksterhuis, *De Mechanisering van het Wereldbeeld* (Meulenhoff, Amsterdam, 1950) voor dergelijke zaken.

²⁰ Wie verder tot Newton doordringt zal echter zien dat hij - als een van de initiatoren van de faustische denkstijl - niettemin doordrenkt was van zowel apollinische als magische invloeden. Zie standaardwerken als R.S. Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton* (Cambridge University Press, Cambridge, 1980) en A. Rupert Hall, *Isaac Newton: Adventurer in Thought* (Cambridge University Press, Cambridge, 1992).

²¹ Typerend is bijvoorbeeld zijn brief aan Burnet van januari 1680/1; zie H. W. Turnbull (ed.), *The Correspondence of Isaac Newton, Volume II: 1676 - 1687* (Cambridge University Press, Cambridge, 1960), Letter 247. Newton ziet het daarin als zijn opgave "*to correct the vulgar notions in matters philosophical*."

eigen denken), en dit suggereert dat we Newton midden in de *Denkgemeinde* van de wetenschappelijke revolutie moeten plaatsen. Maar wie nauwkeuriger kijkt, raakt onder de indruk van de mate waarin hij zich juist af wist te zetten tegen zijn voorgangers en hun doodlopende paden wist te vermijden. De invloed van bijvoorbeeld Descartes op de vroege Newton was groot, dominant zelfs, maar naarmate Newton zelf onafhankelijker ging denken begon hij zich steeds meer aan zijn oorspronkelijke idool te ergeren. Van Kepler kende Newton vermoedelijk slechts de (empirisch gevonden) wetten, die hij zelf vanuit geheel nieuwe (wiskundige) principes wist af te leiden. De meest relevante ontdekkingen van Huygens had Newton in zijn *annus mirabilis* 1665/66 onafhankelijk zelf al gedaan, en zowel de experimentele als de wiskundige aanpak van Galilei liet hij zo ver achter zich dat zonder meer van een nieuw begin mag worden gesproken. Wie ten overvloede ook nog het koppige karakter van Newton bestudeert ontkomt niet aan de conclusie dat hij een *intellectueel* in de hier voorgestelde zin van het woord was.

Plato, Jezus, Newton: dat waren nog eens intellectuelen! Niet zomaar een of ander ideetje, een hele denkstijl lanceerden ze. Direct naast dit erepodium voldoet ook onze eigen Spinoza aan mijn definitie, evenals zijn grote voorganger Descartes. Uit de negentiende eeuw is Nietzsche al genoemd, alleen al vanwege zijn rol als wegbereider van de denkstijl 'in oprichting' van het postmodernisme (mocht die zich doorzetten, wat ik niet hoop). Hoe zit het met de twintigste eeuw?

Wittgenstein is verantwoordelijk voor de helft van mijn definitie van een intellectueel en voldoet daar zelf ook glansrijk aan: hij ontdeed zich eerst van de *haute culture* en *finance* van zijn puissant rijke Weense familie - zoals bekend schonk hij zijn erfenis van honderden miljoenen aan zijn zus - en vervolgens van het logicisme van Russell. Ten slotte distantiëerde hij zich van zijn welhaast met eigen bloed geschreven jeugdige meesterwerk *Tractatus logico-philosophicus*, ondanks de cultstatus die dat werk al spoedig had verworven.²² In zijn rijpe fase (de 'late' Wittgenstein) keek hij in zijn *Philosophische Untersuchungen* volgens kenners dieper dan wie ook achter de façade van taal en conventies.²³ In de knip dus.

Ook Albert Einstein laat geen ruimte voor twijfel. Hij schudde - ondanks zijn vroege meesterschap daarvan - de gehele klassieke natuurkunde van Newton, Maxwell en Lorentz van zich af en verving deze door de relativiteitstheorie en het foton.²⁴ Maar ondanks zijn cruciale rol als wegbereider van de kwantumtheorie werd hij daar uiteindelijk de felste criticus van. Einsteins kritiek op de kwantummechanica werd, ondanks zijn onovertroffen staat van dienst als fysicus, lange tijd niet serieus genomen door het establishment rond Niels Bohr.²⁵ Einstein stond daarin dan ook vrijwel alleen. Hoewel hij inderdaad niet op alle punten gelijk bleek te hebben, was zijn kritiek volgens de huidige inzichten echter zeer goed gemotiveerd en in veel opzichten wel degelijk raak.²⁶ Ten slotte is het, afgezien van

²² Zie bijvoorbeeld Ray Monk, *Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius* (Jonathan Cape, London, 1990).

²³ P.M.S. Hacker, *Wittgenstein's Place in Twentieth-Century Analytic Philosophy* (Blackwell, Oxford, 1996).

²⁴ Albrecht Fölsing, *Albert Einstein: Eine Biographie* (Suhrkamp, Frankfurt, 1993).

²⁵ Zie bijvoorbeeld A. Pais, *Subtle Is the Lord: The Science and Life of Albert Einstein* (Oxford University Press, Oxford, 1982).

²⁶ Voor een moderne behandeling zie N.P. Landsman, When champions meet: Rethinking the Bohr-Einstein debate, *Studies in History and Philosophy of Modern Physics* 37 (2006), pp. 212-242.

Newton, onmogelijk een fysicus te bedenken die dieper in de natuur, en dan met name achter de schermen van zowel het allergrootste als het allerkleinste heeft gekeken dan Einstein. Zijn fundamentele ideeën, die vrijwel de gehele moderne natuurkunde hebben bepaald, zijn zelfs nog verrassender en verder verwijderd van de alledaagse wereld dan die van Newton.

Wie is géén intellectueel?

In de wiskunde is het naast het geven van een *voorbeeld* van een definitie dikwijls ook nuttig om een *tegenvoorbeeld* te geven. Ik wil daarom verder gaan met een korte behandeling van twee moderne denkers die ik beiden bewonder maar die volgens een strenge toepassing van mijn definitie van een intellectueel de boot op een haar na missen. Het is (vooral voor mijzelf) verleidelijk om Bertrand Russell (1872-1970) en Hans Küng (1928) als prominente maar vooral ook omstreden twintigste-eeuwse denkers ‘van algemeen belang’ naast (en tegenover) elkaar te zetten. Tot de bekendste boeken van Russell behoort *Why I Am Not a Christian* uit 1957, terwijl in het oeuvre van van Küng juist *Christ Sein* (1974) een centrale plaats inneemt. Ze schreven beiden naast tientallen andere boeken ook nog een indrukwekkende autobiografie,²⁷ waaruit blijkt dat Russell een rokkenjager was (vier maal getrouwd en talloze affaires) maar Küng als priester celibatair leeft. Beiden zetten ze zich echter op latere leeftijd actief in voor de wereldvrede.²⁸ (En ten slotte was Russell de held van mijn puberteit en Küng die van mijn *midlife crisis*.)

Volgens de boven gegeven definitie van Collini zijn zowel Russell als Küng voorbeeldige intellectuelen; beter kan het eigenlijk niet. Russell studeerde in Cambridge en werd oorspronkelijk in academische kringen bekend als filosoof, met name vanwege zijn werk aan de logica, de grondslagen van de wiskunde en de natuurlijke taal. Binnen dit metier was hij (met Moore en Wittgenstein) zelfs de grondlegger van een ‘denkstijl’, namelijk de analytische filosofie.²⁹ Ofschoon hij hierdoor als intellect onder kenners in zeer hoog aanzien stond, zag hij zich in de technische filosofie achterhaald en overtroffen door Wittgenstein. Hij gebruikte zijn aldus vergaarde academische roem vervolgens als draagvlak om zich te uiten over een enorm spectrum van maatschappelijke en politieke kwesties, variërend van opvoeding en seks tot vrede. Mede dankzij zijn excentrieke en tegendraadse leven werd hij op die manier een levende legende: “*Russell rapidly became a skilled performer on radio and later on television - as he had less and less to say that was new, so he was in the happy position of having more and more new people to say it to.*”³⁰

²⁷ Bertrand Russell, *Autobiography* (Allen & Unwin, London, 1971); Hans Küng, *Erkämpfte Freiheit. Erinnerungen* (Piper, München, 2002).

²⁸ Russell onder meer door zijn prominente rol in de *Campaign for Nuclear Disarmament*, Küng vanwege zijn *Projekt Weltethos*, dat tot doel heeft de vrede te bevorderen door middel van een dialoog tussen de verschillende godsdiensten.

²⁹ Scott Soames, *Philosophical Analysis in the Twentieth Century. Vol. 1: The Dawn of Analysis. Vol. 2: The Age of Meaning* (Princeton University Press, Princeton, 2003). Zie ook Hacker, *loc.cit.*

³⁰ Philip Ironside, *The Social and Political Thought of Bertrand Russell* (Cambridge University Press, Cambridge, 1996), p. 223.

Ook Küng werd in eerste instantie in beperkte kring bekend vanwege relatief technisch werk, deze keer in de theologie. Hij studeerde in Rome aan de pauselijke universiteit, werd reeds op zijn tweeëndertigste hoogleraar in de katholieke theologie in Tübingen en werkte als deskundige mee aan het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Küng gold als briljant en leek in de wieg gelegd om paus te worden (zijn Tübingse collega en latere antagonist Joseph Ratzinger zou het daar ook daadwerkelijk toe brengen), maar koos voor een ander soort loopbaan. Hij stelde zich in toenemende mate kritisch op ten opzichte van het Vaticaan, totdat hij het zelfs zo bont maakte dat hem in 1979 de kerkelijke leerbevoegdheid werd ontnomen (voornamelijk vanwege zijn kritiek op kerkelijke hiërarchie en in het bijzonder de onfeilbaarheid van de paus). Dit deed hem niet: Küng concentreerde zich verder op oecumenische initiatieven en later ook op de dialoog tussen de verschillende wereldgodsdiensten. Hiermee werd hij uiteindelijk net als Russell een speler op de wereldbühne, ook nu mede gefinancierd door de opbrengsten van zijn boeken.

Wat het vermogen “*to penetrate beyond the screen of immediate concrete experience*” betreft, i.e. het doorzien van de façade, scoren Russell en Küng beiden hoog. Maatschappelijk zag ieder van hen uiteindelijk in dat het establishment waartoe hij behoorde een schijnvertoning was, een poppenkast zelfs. Zo schreef Russell over zijn oorspronkelijk gelijkgestemde vrienden in Cambridge, de ‘Apostles’: “*They aimed rather at a life of retirement among fine shades and nice feelings, and conceived of the good as consisting in the passionate mutual admiration of a clique of the élite.*”³¹ En Küng meldt over de paus die hij in zijn studententijd nog als “*unser Papsť*” zag: “*Pius XII. - der größte Papst des Jahrhunderts? Jetzt wagen manche Journalisten über den Autokraten Pacelli, seinen Triumphalismus, Dogmatismus und Nepotismus, das zu schreiben, was sie vorher ängstlich verschwiegen haben.*”³² Ook op geestelijk gebied zou het wel buitengewoon aanmatigend zijn om hun filosofische en theologische werk op dit punt te bekritisieren. Het probleem ligt bij beiden in de *Denkgemeinde*: hoewel ze zich *maatschappelijk* los wisten te maken van hun wortels, blijken deze bij nadere beschouwing toch zo stevig vastgegroeid te zijn dat hun *gedachtegoed* nooit werkelijk onafhankelijk is geworden.

Russells reputatie als maatschappelijk en politiek denker werd niet alleen gedragen door zijn status als academisch filosoof; geen geringe rol speelde ook het feit dat hij van adel was.³³ Hij genoot een uiterst geprivilegeerde opvoeding, zowel thuis als kind als later in Cambridge, en bleef zijn hele leven overtuigd van het centrale belang van een aristocratische elite. Aldous Huxley - zelf ook niet onbevoordeeld door zijn afkomst - persifleerde Russell als Scogan in zijn roman *Crome Yellow* uit 1921:³⁴ “*Eccentricity... It’s the justification of all aristocracies. It justifies leisured classes and inherited wealth and privilege and endowment and all the other injustices of that sort. If you are to do anything reasonable in this world, you must have a class of people who are secure, safe from public opinion, safe from poverty, leisured, not compelled to waste their time in the imbecile routines that go by*

³¹ *Autobiography*, p. 67.

³² *Erkämpfte Freiheit*, p. 231.

³³ Na de dood van zijn broer erfde Russell de zeer hoge titel van graaf (*Earl*), waar hij ondanks zijn radicale politieke opvattingen nooit afstand van deed en die hij zelfs inzette waar dat opportuun was.

³⁴ Geciteerd in Ironside, *loc.cit.*, pp. 214-215. Origineel op p. 57 van de heruitgave van 1982. *Crome Yellow* staat ook online op http://www.online-literature.com/aldous_huxley/crome_yellow/.

the name of Honest Work.” Het doel van Russells maatschappijkritiek was niet om te zorgen dat iedereen eten en werk had - zulke wereldse zaken interesseerden hem niet - maar om de voorwaarden te scheppen waaronder uitzonderlijke intellecten als hij zelf niet alleen konden bestaan maar ook werden bewonderd en zo hun invloed uit konden oefenen: “*Russell’s rather self-serving concern for the exceptional, his belief that they should be encouraged and enabled to act as a clerisy, has its counterpart in his relative indifference to the concerns of the ordinary such as social justice, security, material well-being, and the problem of industrial production. It was not simply a question of his aestheticism being elitist, it was also ascetic and marked by a distaste for the vulgar materialistic demands of mass society.*”³⁵

Dit geeft een scherpe wending aan het feit dat Russell zijn mede dankzij zijn adellijke afkomst opgebouwde academische reputatie gebruikte om politieke invloed uit te kunnen oefenen: deze laatste had namelijk het behoud van de eerste ten doel (in een ruimere zin dan die van Russell zelf). In die zin waren Russells bemoeienissen met de maatschappij circulair.³⁶ Kortom, Russell is er niet alleen nooit in geslaagd te ontsnappen uit de *Denkgemeinde* van de aristocratische intellectuele elite waar hij uit voortkwam, hij bleef deze zelfs tot het laatst toe verdedigen als het meest waardevolle dat de wereld te bieden had.

Küng staat wel degelijk zeer kritisch tegenover zijn oorspronkelijke *Denkgemeinde* (i.e. de roomse kerk). Hij moet niets hebben van erfzonde, onbevleete ontvangenis of geheimen van Fatima en erkent (en bewondert) integraal de evolutieleer en de resultaten van de moderne wetenschap in het algemeen.³⁷ Hij kent gelovigen en theologen niet het recht toe daar bezwaar tegen te maken onder beroep op een hogere autoriteit als God, bijbel, kerkelijke leer, of paus, en stoort zich aan geleerden die met een religieuze agenda hiaten in zuiver wetenschappelijke kennis opvullen met constructies als *Intelligent Design*. Maar toch heeft Küng zijn christelijk geloof (en zelfs zijn priesterschap) altijd onverkort gehandhaafd en vormen zijn pogingen dit geloof rationeel te beargumenteren zelfs een centraal element van zijn oeuvre.³⁸ Of deze pogingen nu geslaagd zijn of niet,³⁹ ze zijn eigenlijk toch weer heel katholiek van opzet. Ook bij Küngs opvattingen over de complementariteit van geloof en wetenschap,⁴⁰ lijkt het bijna of de twee meest recente pausen - door Küng elders zo fel bekritiseerd - aan het woord zijn!⁴¹

De conclusie moet daarom luiden dat, hoe indrukwekkend ook, Russell noch Küng een intellectueel in de door mij verdedigde zin is.

³⁵ Ironside, *loc.cit.*, p. 215.

³⁶ Zie Ironside, *loc.cit.*, *Epilogue*.

³⁷ Hans Küng, *Der Anfang aller Dinge. Naturwissenschaft und Religion* (Piper, München, 2005).

³⁸ Zie Küngs trilogie *Christ Sein, Existiert Gott?* en *Ewiges Leben?* (Piper, München, 1974, 1978, 1982).

³⁹ Hans Albert, *Das Elend der Theologie: Kritische Auseinandersetzung mit Hans Küng* (Alibri Verlag, Aschaffenburg, 1979/2005).

⁴⁰ Zie *Der Anfang aller Dinge*, *loc.cit.*

⁴¹ Zie bijvoorbeeld de encycliek *Veritatis Splendor* van Karol Wojtyła (Johannes Paulus II) uit 1993 en *Im Anfang schuf Gott* (München, 1986) van Joseph Ratzinger (inmiddels Benedictus XVI).

Epiloog: Nederlandse intellectuelen (?)

Zoals gezegd: de lat voor onze intellectueel ligt hoog. Zijn er Nederlanders in verleden en heden die een kans maken? Spinoza is al genoemd - hij had de lijst van Grootste Nederlanders dan ook zonder meer aan moeten voeren. (In werkelijkheid werd hij slechts 21^e; ook de zesde plaats van Newton in de verkiezing van de *Greatest Briton* stemt treurig.) Hoger op deze lijst eindigde Erasmus. Net als Küng (en vele andere denkers uit de westerse geschiedenis) was en bleef hij priester, maar als wegbereider van het protestantisme edoch later criticus van Luther staat de onafhankelijk van zijn denken buiten kijf. Hij doorzag de misstanden van zijn tijd en ik verwacht dat hij na een gedetailleerde studie (waarvoor de ruimte en expertise hier helaas ontbreekt) in het gilde der welgedefinieerde intellectuelen kan worden opgenomen.

Als natie van dominees en kooplieden heeft Nederland als bron van intellectuelen nadien geen belangrijke meer rol gespeeld. Pas in de twintigste eeuw dienen zich weer kandidaten aan. In de wetenschap kan men bijvoorbeeld denken aan de wiskundige L.E.J. Brouwer en de natuurkundige Gerard 't Hooft, soevereine denkers die diep achter de schermen van hun respectievelijke vakgebied wisten te blikken en aan beide criteria lijken te voldoen. In de culturele sfeer daarentegen is het dilettantisme van zelfbenoemde nepintellectuelen als Harry Mulisch ronduit stuitend, om nog maar te zwijgen van de treurige horde columnisten en polemisten die ons land in de vorige eeuw heeft voortgebracht. Hoe dan ook, in een brede context belangwekkende denkers van het kaliber van Russell of Küng kent ons land op dit moment niet.

Beter is het gesteld met de politiek: hier wil ik de knuppel in het hoenderhok gooien door te stellen dat de enige echte Nederlandse intellectueel van de moderne tijd *Pim Fortuyn* was. Wat men verder ook van hem moge denken: laat geen twijfel bestaan over de volstrekte onafhankelijkheid van zijn denken en zijn vermogen recht door de façade van de politieke correctheid heen te kijken - zonder Fortuyn zou die nu waarschijnlijk verstikkend zijn geweest, met Jan Mulder als minister-president. (Ook de wat frivolere rol van Kees van Kooten en Wim de Bie mag in dit verband niet onopgemerkt blijven. Die leven dan ook nog!) Maar om Pim nu naast Plato, Jezus en Newton te plaatsen...